

ΙΤΑΝΟΣ

Didier Viviers

*Καθηγητής στο Université
libre de Bruxelles (ULB)
και Πρόεδρος της Βασιλικής
Ακαδημίας Επιστημών
του Βελγίου*

Αθηνά Τσιγγαρίδα

*Καθηγήτρια στο Université
libre de Bruxelles (ULB)*

Μεταξύ παράδοσης και εξωστρέφειας

01
Θραύσμα αττικού ερυθρόμορφου κρατήρα με παράσταση Αθηνάς (μέσα 5ου αι. π.Χ.) από τη δυτική ακρόπολη (ITA 95.4071.01).

02
Αεροφωτογραφία του αστικού κέντρου της Ιθάκης από τα βόρεια (διακρίνονται η ανατολική και η δυτική ακρόπολη εκατέρωθεν της περιοχής της Αγοράς).

ΚΤΙΣΜΕΝΗ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΚΡΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (εικ. 3), η πόλη της Ιτάνου αναπτύχθηκε γύρω από ένα φυσικό αγκυροβόλιο, ιδανικά τοποθετημένο πάνω στη θαλάσσια οδό που συνδέει το Αιγαίο με την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Καλά προστατευμένη από τους ισχυρούς ανέμους, η θέση αυτή φαίνεται πως λειτούργησε αρχικά ως λιμάνι, ως ενδιαμέσος σταθμός, ως σημείο επαφών και ανταλλαγών. Για άλλους υπήρξε αφετηρία ταξιδιών προς περισσότερο ή λιγότερο μακρινούς προορισμούς και για άλλους απλώς μια στάση, μια από τις πολλές θέσεις όπου σταματούσαν για να διαθέσουν τα εμπορεύματά τους (εικ. 20). Προκειμένου να κατανοήσει κανείς την εξέλιξη και τη λειτουργία αυτής της κρητικής πόλης, χρειάζεται να κατανοήσει τόσο τον ρόλο της ανατολικής Κρήτης στα δίκτυα ανταλλαγών της Μεσογείου όσο και τις ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης θέσης που υπήρξε από τη γένεσή της εκτεθειμένη σε εξωτερικές επιδράσεις. Στο παρόν κείμενο θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε, λοιπόν, αφενός τα χαρακτηριστικά που συνέδεαν την παραθαλάσσια αυτή πόλη με τις γειτονικές της θέσεις (αλλά και με μία αναμφισβήτητη κρητική ταυτότητα) και αφετέρου τα χαρακτηριστικά που την καθιστούσαν ιδιαίτερη. Υπενθυμίζουμε πως οι αρχαίοι κάτοικοι του νησιού σπάνια έχτιζαν τις πόλεις τους δίπλα στη θάλασσα.

Ένα μικρό σύνολο επιγραφών¹, κυρίως της Ελληνιστικής περιόδου, μας επιτρέπει να ανασυνθέσουμε πολύ αποσπασματικά την ιστορία της Ιτάνου και τον ρόλο που αυτή διαδραμάτισε στις επαφές μεταξύ της Κρήτης και άλλων κέντρων εξουσίας. Καθώς όμως οι επιγραφικές μαρτυρίες αφήνουν πολλά ερωτήματα αναπάντητα, το βασικό μας εργαλείο προκειμένου να κατανοήσουμε την πορεία αυτής της —από πολλές απόψεις— σημαντικής θέσης είναι η αρχαιολογία. Η πρώτη αρχαιολογική αποστολή, υπό τη διεύθυνση του Joseph Demargne, καταφθάνει το 1899² και επικεντρώνεται στην παλαιοχριστιανική Βασιλική Α, που δεσπόζει στη δυτική πλαγιά της ανατολικής ακρόπολης (εικ. 4, 5). Μια νέα αποστολή οργανώνεται το 1950 από τη Γαλλική Σχολή Αθηνών και ανατίθεται στους Hubert Gallet de Santerre, André Dessenne και Jean Deshayes³. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, η έρευνα ήταν προσανατολισμένη προς την αναζήτηση νέων μινωικών ανακτόρων στην ανατολική Κρήτη. Ύστερα, όμως, από το άνοιγμα μερικών δοκιμαστικών τομών στην ανατολική ακρόπολη, στο πλάτωμα που χωρίζει τις δύο ακροπόλεις, καθώς και στο νεκροταφείο που βρίσκεται στα βόρεια της πόλης, οι έρευνες γρήγορα εγκαταλείπονται. Τελικά το 1994 θα ξεκινήσει, υπό την αιγίδα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών και του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ρεθύμνου, ένα νέο ερευνητικό πρόγραμμα με στόχο να μελετηθεί συστηματικά το σύνολο των καταλοίπων της θέσης⁴. Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού θα διερευνηθούν τόσο η ευρύτερη περιοχή της πόλης, σε συνεργασία με την τότε ΚΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, όσο και οι τομείς όπου είχαν εστιάσει οι προηγούμενες αποστολές, χωρίς όμως να προβούν σε κάποια δημοσίευση. Από το 2011 οι έρευνες στη θέση θα περάσουν στη Βελγική Σχολή Αθηνών και θα επικεντρωθούν κατά κύριο λόγο στην ανασκαφή και την ανάδειξη της νεκρόπολης⁵.

Η ΓΕΝΕΣΗ ΜΙΑΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ

Η πρωιμότερη γραπτή αναφορά στην Ίτανο εντοπίζεται στον

Ηρόδοτο (4.151–154), στο χωρίο που είναι αφιερωμένο στον ελληνικό αποικισμό της Κυρηναικής κατά τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. Σύμφωνα με τον ιστορικό, ο Κορώβιος, ένας ψαράς οστρακοειδών (murex) από την Ίτανο, ήταν εκείνος που επέλεγε προκειμένου να γηθεί των αποίκων που έφτασαν στη λιβυκή ακτή. Η μαρτυρία αυτή αναδεικνύει τόσο την εξωστρέφεια της κοινωνίας της Ιτάνου όσο και την έκταση των οικονομικών της διασυνδέσεων. Η σημασία, εξάλλου, της Ιτάνου ως ενδιαμέσου σταθμού μεταξύ Κυκλάδων και Κυρηναικής επιβεβαιώνεται και από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Ήδη το 1951, ο Jean Deshayes είχε επισημάνει ορισμένες θηραϊκές επιρροές στην τοπική κεραμική παραγωγή της Ιτάνου⁶. Επιπλέον, κατά τις ανασκαφές μας στο βόρειο νεκροταφείο ήρθαν στο φως κυκλαδικά (πιθανότατα παριανά) αγγεία του τελευταίου τετάρτου του 6ου αιώνα π.Χ., που έχουν ελάχιστα παράλληλα στην Κρήτη (σε έναν λατρευτικό αποθέτη στον Ολούντα και στον Αζοριά), βρίσκουν όμως παράλληλα στην Τόκρα της Λιβύης (εικ. 6).

Η Ίτανος άντλησε, λοιπόν, την ισχύ της —και πιθανότατα ένα μεγάλο μέρος των εσόδων της— από το θαλάσσιο εμπόριο και κατάφερε να αναδειχθεί σε σημαντική εμπορική πόλη, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της Αρχαϊκής περιόδου. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών βρέθηκε πλήθος εισηγμένων αγγείων, κυρίως του 7ου και του 6ου αιώνα π.Χ., από την Αττική, τη Λακωνία, τη Ρόδο, τη Χίο και άλλα κέντρα παραγωγής της ανατολικής Ελλάδας⁷ (εικ. 7). Στο ίδιο συμπέρασμα φαίνεται να οδηγεί και ένα ψήφισμα από τη Λύκτο, που χρονολο-

04

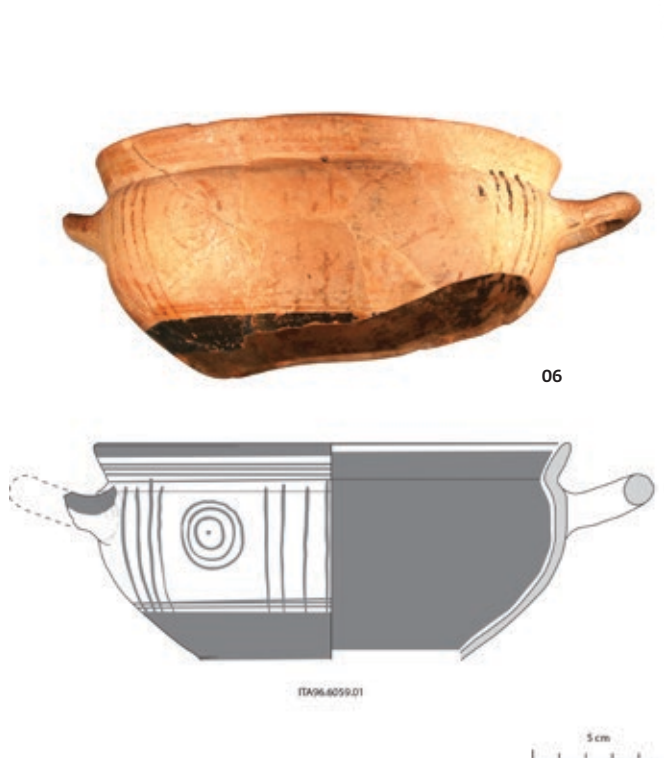
03
Χάρτης της περιοχής
της Ιτάνου.

04
Βασιλική Α.

05
Γενική κάτοψη
της Ιτάνου.

05

06
Κυκλαδική κύλικα με
διακόσμηση «τριγλύφων»
(ITA 96.6059.01).

07
Αμφορίσκος ρυθμού
Φικελλούρων (Ανατολική
Ελλάδα) – δ' τέταρτο
6ου αι. π.Χ. (ITA 99.6396.01).

08
Αρχαϊκό νεκρικό συγκρότημα
της νεκρόπολης της Ιτάνου
(6ος–5ος αι. π.Χ.).

09
Ταφικά μνημεία
(4ος–2ος αι. π.Χ.) μετά
τις εργασίες αποκατάστασης.

10
Αεροφωτογραφία
του ανεσκαμμένου τμήματος
της νεκρόπολης της Ιτάνου.

11
Ταφικός περίβολος
(3ος αι. π.Χ.) μετά τις εργασίες
ανάδειξης του χώρου.

10

11

γείται γύρω στο 500 π.Χ. και απαγορεύει στους άρχοντες της πόλης να υποδέχονται ξένους, με μόνες εξαιρέσεις τους προσωπικούς τους σκλάβους και τους *πολίτες της Ιτάνου*⁸. Η επιγραφή αυτή μαρτυρεί στην ουσία μια πολιτική περιορισμού των έξωθεν εισαγωγών στο πλαίσιο μιας «κλειστής αγοράς». Η εξαίρεση που παραχωρείται στους πολίτες της Ιτάνου μάς επιτρέπει, επομένως, να υποθέσουμε την ύπαρξη μιας ειδικής συμφωνίας μεταξύ Ιτάνου και Λύκτου, που έθετε την αγορά της δεύτερης στη διάθεση των πολιτών της πρώτης, επιτρέποντάς τους να εμπλέκονται στην αναδιανομή ενός μέρους των εμπορευμάτων που έφταναν από το λιμάνι της Χερσονήσου, το οποίο η Λύκος είχε μόλις κατακτήσει⁹.

Παρ' όλα αυτά, οι γνώσεις μας σχετικά με τη γένεση της πόλης της Ιτάνου είναι ακόμη ελλιπείς. Οπωσδήποτε, η ανθρώπινη δραστηριότητα στο βορειοανατολικό άκρο της Κρήτης ξεκινά πολύ πριν από την ίδρυση της πόλης. Η επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην ευρύτερη περιοχή έφερε στο φως ευρήματα που χρονολογούνται τουλάχιστον από τα τέλη της Νεολιθικής περιόδου¹⁰. Κατά τη διάρκεια της 3ης και της 2ης χιλιετίας π.Χ. στο επίκεντρο της ιστορίας της περιοχής βρίσκεται ο παραθαλάσσιος οικισμός στη θέση Παλαίκαстро-Ρουσσόλακκος, ο οποίος υπήρξε ενεργός περίπου από το 2300 έως το 1150 π.Χ. Αν και ο κόλπος του Παλαίκαστρου δεν φαίνεται να υπήρξε ιδανικός ούτε για τον ελλιμενισμό πλοίων ούτε για την ανάπτυξη εκτεταμένης θαλάσσιας δραστηριότητας, παρείχε ωστόσο το πλεονέκτημα της άμεσης πρόσβασης αφενός σε πλούσια και γόνιμη καλλιεργήσιμη γη και αφετέρου στα προϊόντα της θάλασσας. Χάρη σε αυτόν τον συνδυασμό πλουτοπαραγωγικών πόρων από δύο διαφορετικά οικοσυστήματα (πεδιάδα και θάλασσα) θα σταθεί δυνατή η ανάπτυξη μιας τοπικής κοινότητας.

Προς το τέλος της Μινωικής περιόδου, η περιοχή της Ιτάνου εισέρχεται σε μια περίοδο κάμψης, που ξεκινά με την εγκατάλειψη του οικισμού του Παλαίκαστρου στα τέλη της ΥΜ ΙΙΙΒ ή στις αρχές της ΥΜ ΙΙΙΓ και σε κάθε περίπτωση το αργότερο γύρω στο 1100 π.Χ.¹¹. Ένα από τα βασικά ερωτήματα που θα διερευνηθούν κατά τις επόμενες ανασκαφικές περιόδους (πρόγραμμα 2021-2025) αφορά στις διεργασίες μέσα από τις οποίες γεννήθηκε η πόλη της Ιτάνου. Γνωρίζουμε όμως ήδη ότι, ενώ στον Ρουσσόλακκο τα αμέσως επόμενα σημαντικά αρχαιολογικά κατάλοιπα εμφανίζονται μάλλον κατά τον 8ο και βεβαιωμένα μέσα στον 7ο αιώνα π.Χ. (πρόκειται για κατάλοιπα πρακτικών σχετικών με τη λατρεία του Δικταίου Δία), στην Ίτανο η ανθρώπινη δραστηριότητα ανακάμπτει τουλάχιστον από τον 11ο αιώνα π.Χ.¹². Έτσι, στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ. η σχέση ανάμεσα στην Ίτανο και το Παλαίκαстро φαίνεται να αντιστρέφεται. Η Ίτανος εξελίσσεται στην κεντρική θέση της περιοχής, παρουσιάζοντας μια αισθητή αύξηση κεραμικών ευρημάτων, ιδίως από το πρώτο τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ. Το Παλαίκαстро, αντιθέτως, εμφανίζεται πλέον ως περιφερειακή θέση, εξυπηρετώντας κατά κύριο λόγο τη λατρεία μιας τοπικής θεότητας.

Η μετατόπιση του κέντρου της περιοχής είναι ιδιαίτερα πιθανό να αντικατοπτρίζει τις ευρύτερες ιστορικές εξελίξεις μέσα από τις οποίες αναδύθηκε η εμπορική πόλη της Ιτάνου. Γνωρίζουμε ότι από τα τέλη της ΥΜ ΙΙΙΓ, οι κρητικές κοινωνίες υφίστανται βαθιές μεταβολές. Ιδίως στο ανατολικό τμή-

μα του νησιού δημιουργούνται οικισμοί—καταφύγια¹³ και το ίδιο συμβαίνει και στην περιοχή Ιτάνου—Παλαικάστρου. Ο πληθυσμός της διασκορπίζεται στα βουνά, σε κάποια απόσταση από την ακτή, όπου πλήθος ταφικών καταλοίπων μαρτυρούν μια αυξανόμενη δραστηριότητα κατά την όψιμη ΥΜ ΙΙΙΓ' (γύρω στο 1100 π.Χ.)¹⁴. Τα βουνά αυτά προσέφεραν στις τοπικές κοινότητες φυσική προστασία από τους κινδύνους της θάλασσας, επιτρέποντάς τους συγχρόνως να εμποτεύουν τη θαλάσσια κινητικότητα. Διότι ο φυσικός όρμος της Ιτάνου ήταν ιδανικός για την προστασία των πλοίων. Ακόμη και σήμερα, σε περίπτωση καταιγίδας το μόνο σημείο της περιοχής όπου παραμένει δυνατή η επιβίβαση/αποβίβαση είναι ο συγκεκριμένος όρμος. Δεδομένου, λοιπόν, ότι βρισκόταν πάνω στη θαλάσσια οδό που συνέδεε την ανατολική Μεσόγειο με το Αιγαίο και εν τέλει με τη δυτική Μεσόγειο (οδό που τα πλοία διέσχιζαν όλο και πιο συχνά από τον 10ο αι. π.Χ.), η Ίτανος αποτελούσε μία από τις βασικές εισόδους στο Αιγαίο και ταυτόχρονα ένα σταυροδρόμι ανάμεσα σε διάφορες πιθανές κατευθύνσεις. Παράλληλα, προσέφερε έναν ασφαλή ενδιάμεσο σταθμό σε όσους επιθυμούσαν να σταματήσουν για ανεφοδιασμό ή ακόμη προκειμένου να περιμένουν για ευνοϊκότερες συνθήκες πλεύσης. Όσο για τους θαλασσοπόρους που σύχναζαν σε αυτήν την ακτή, είναι ιδιαίτερα δελεαστικό να τους ταυτίσουμε με τους Φοίνικες, οι οποίοι, από τα τέλη του 10ου και με βεβαιότητα από τα τέλη του 9ου αιώνα π.Χ., διέσχιζαν συστηματικά τη Μεσόγειο. Στην Κρήτη τους συναντούμε στην Κνωσό¹⁵ και στον Κορμό¹⁶. Φαίνεται μάλιστα ότι οι δραστηριότητές τους έπαιξαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη ορισμένων θέσεων, λειτουργώντας ως πόλος έλξης. Στην περίπτωση της Ιτάνου, είναι ιδιαίτερα πιθανό πως οι πληθυσμοί της περιοχής θεώρησαν συμφέρον να συγκεντρωθούν τελικά σε μία θέση, διαμορφώνοντας έτσι μια ενιαία κοινότητα που εξελίχθηκε σταδιακά σε πόλη. Υπενθυμίζουμε εδώ ότι ο επώνυμος ήρωας της πόλης θεωρούνταν γιος του Φοίνικα¹⁷, στοιχείο που δηλώνει άμεση σχέση με τη Φοινίκη.

Η ΙΤΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Αν οι συνθήκες μέσα από τις οποίες αναδύθηκε η μικρή παραθαλάσσια πόλη της Ιτάνου μαρτυρούν ορισμένες ιδιαιτερότητες σε σχέση με την πλειονότητα των κρητικών πόλεων, η εξέλιξη της πόλης στη συνέχεια μάς είναι, προς το παρόν, πολύ λιγότερο κατανοητή. Παρ' όλα αυτά, οι πρόσφατες ανασκαφές, κυρίως στον πυρήνα του αρχαίου νεκροταφείου (εικ. 10), έχουν αρχίσει να δίνουν απαντήσεις σε ορισμένα ερωτήματα καίριας σημασίας για την ευρύτερη ιστορία του νησιού¹⁸.

Όπως συμβαίνει και σε άλλες θέσεις της Κρήτης, με ορισμένες μικρές αποκλίσεις μεταξύ των επιμέρους περιοχών της, έτσι και στην Ίτανο η χρήση της νεκρόπολης διακόπτεται στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ. και για δύο αιώνες. Αν και η εξαιρετική σπανιότητα ταφών από τη συγκεκριμένη περίοδο έχει ερμηνευθεί με διάφορους τρόπους, καμία από τις έως τώρα προταθείσες ερμηνείες δεν έχει καταφέρει να δια φωτίσει ικανοποιητικά αυτό το αινιγματικό φαινόμενο. Οι βελγικές ανασκαφές που διεξάγονται στην Ίτανο έφεραν, ωστόσο, στο φως ένα νεκρικό συγκρότημα το οποίο οικοδομήθηκε στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. πάνω σε πρωιμότερες κατασκευές, πιθα-

νόν ταφικούς περιβόλους, της Γεωμετρικής περιόδου. Το συγκρότημα αυτό στέγαζε τελετές προγονολατρίας με επίκεντρο αρχαιότερους τάφους που αναδιαμορφώθηκαν ως κενόταφια (εικ. 8). Μια αίθουσα με πάγκους, που περιείχε κατάλοιπα συμποσίων, μαρτυρά τη διεξαγωγή τελετουργικών δείπνων προς τιμήν των νεκρών. Μπορούμε επομένως να υποστηρίξουμε πλέον ότι, κατά τον 6ο και τον 5ο αιώνα π.Χ., το νεκροταφείο της Ιτάνου—όπως μάλλον και η πλειονότητα των κρητικών νεκροταφείων—δεν χρησίμευε πια ως χώρος ταφής αλλά ως χώρος διεξαγωγής τελετουργιών προς τιμήν των νεκρών. Στόχος των τελετουργιών αυτών θα ήταν η σύσφιξη των κοινωνικών δεσμών ίσως μεταξύ των διαφορετικών τοπικών οικογενειών. Όσο για τους ίδιους τους νεκρούς, αυτοί θα πρέπει να θάβονταν πλέον σε διάφορες άλλες τοποθεσίες, πιθανότατα εντός της ιδιοκτησίας κάθε οικογένειας. Χωρίς αμφιβολία, η συνέχιση των ανασκαφών, που θα εστιάσουν στην αρχαιότερη νεκρόπολη, θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τις κοινωνικές δομές της πόλης και την εξέλιξή τους.

Γύρω στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. ο πυρήνας του νεκροταφείου ξαναρχίζει να δέχεται ταφές με ιδιαίτερα φροντισμένα επιτύμβια μνημεία (εικ. 9), αποτελούμενα από βαθμιδωτές βάσεις που επιστέφονται από στίλες. Σύντομα, γύρω από αυτά τα μνημεία αναπτύσσονται κανονικοί ταφικοί περιβόλοι (εικ. 11), προκειμένου να οριοθετηθεί ο χώρος όπου θα ταφούν τα μέλη της κάθε οικογένειας, για να δεχτούν στη συνέχεια λατρευτικές τιμές (όπως υποδεικνύεται από έναν βωμό που μπορέσαμε να αποκαταστήσουμε εντός ενός περιβόλου, βλ. εικ. 12, 13). Η νέα αυτή αλλαγή στις ταφικές πρακτικές θα μπορούσε να αντανakλά μια μεταβολή στην πολιτική οργάνωση της Ιτάνου, ίσως την επικράτηση ενός δημοκρατικότερου πολιτεύματος. Παρ' όλα αυτά, φαίνεται πως οι εσωτερικές ισορροπίες παρέμειναν εύθραυστες και το κλίμα υπήρξε ιδιαίτερα ανατρεπτικό όταν, κατά το β' τέταρτο του 3ου αιώνα π.Χ., μέρος του στόλου του Πτολεμαίου Β' Φιλάδελφου, που έπλεε υπό τον ναύαρχο Πάτροκλο, γιο του Πάτρωνα, προς την Αθήνα προκειμένου να πολεμήσει ενάντια στις δυνάμεις του Αντίγονου Γονατά, αγκυροβόλησε στην Ίτανο¹⁹.

ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΠΤΟΛΕΜΑΪΚΗ ΦΡΟΥΡΑ

Η εγκατάσταση φρουράς στην Ίτανο, υποχρεωτικό ενδιάμεσο σταθμό στη διαδρομή μεταξύ Αιγύπτου και Αιγαίου, υπήρξε απαραίτητη προϋπόθεση για την εκπλήρωση οποιασδήποτε βλέψης των Λαγιδών στο Αιγαίο. Μια σειρά επιγραφών υποδεικνύουν, ωστόσο, ότι οι ίδιοι οι κάτοικοι της Ιτάνου επιδίωξαν την επέμβαση του Πατρόκλου προκειμένου να διατηρήσουν την αυτονομία τους, να ρυθμίσουν δηλαδή εσωτερικά προβλήματα, και να διασφαλίσουν την εδαφική τους ακεραιότητα, πιθανόν ενάντια στις επιδιώξεις κάποιας γειτονικής δύναμης. Με βάση τις πληροφορίες που διαθέτουμε για τα όρια της Ιτάνου κατά τον 1ο αιώνα π.Χ., φαίνεται ότι η περιοχή της καταλάμβανε λίγο περισσότερο από 100 τετρ. χλμ., μια έκταση που αντιστοιχεί σε αυτήν της πλειονότητας των ελληνικών πόλεων. Ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ. και με βεβαιότητα κατά τον 2ο αιώνα π.Χ., στην επικράτεια της Ιτάνου θα προστεθούν και τα νησιά απέναντι από τη νότια ακτή της Κρήτης, που είναι πιθανό να αφαιρέθηκαν από την επικράτεια της Πραισού. Μαζί

12

12
Πήλινο βουκράνιο από τη διακόσμηση του ταφικού βωμού (ΙΤΑ 99.6488.01).

13
Ταφικός βωμός σε οικογενειακό περίβολο (3ος αι. π.Χ.) μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

14
Οχύρωση της Ιτάνου.

13

14

15

15
Πρώτος δόμος του οχυρωματικού τείχους (κυκλώπειοι γωνιόλιθοι από κόκκινο πωρόλιθο) από σημείο όπου σχηματίζεται προεξοχή.

16
ΒΑ γωνία του αναλημματικού τοίχου του ανδρήρου της δυτικής ακρόπολης (3ος αι. π.Χ.).

16

17

Σύγκριση ταφικών
συνόλων των φάσεων IV
και V της νεκρόπολης
της Ιτάνου.

18

Μελαμβαφής κάνθαρος
(ITA 99.6543.04).

19

Ερυθροβαφές κρητικό
κύπελλο (ITA
97.6211.03).

ΦΑΣΗ IV

(περ. 350–200 π.Χ.)

6259.01

6259.04

6259.05

6259.02

ΦΑΣΗ V

(περ. 150–50 π.Χ.)

6211.01

6211.02

6211.03

17

με αυτά, θα προσαρτηθεί και η Λεύκη (σημερινό Κουφονήσι), που υπήρξε επίσης έδρα αιγυπτιακής φρουράς.

Η πτολεμαϊκή στρατιωτική παρουσία θα αφήσει έντονο το αποτύπωμά της στο αστικό τοπίο της Ιτάνου. Το προφανέστερο κατάλοιπό της είναι ασφαλώς η οχύρωση που κατασκευάστηκε στον εκτεταμένο λόφο απέναντι από την αρχαία πόλη, στα νότια (εικ. 14). Έχει βρεθεί τμήμα του αμυντικού περιβόλου, που, όπως όλα τα τείχη στην αρχαία Ελλάδα, οικοδομήθηκε περιμετρικά της κορυφής του υψώματος. Ο περίβολος διατηρείται μόνο ως το ύψος του πρώτου δόμου, τον οποίο αποτελούν κυκλώπειοι γωνιόλιθοι από τοπικό κοκκινωπό προς πορτοκαλί πυρόλιθο (εικ. 15). Δεν αποκλείεται βέβαια η ανωδομή να ήταν κατασκευασμένη από ελαφρύτερα υλικά. Η πορεία του τείχους, που είναι πιθανό να υπέστη μεταβολές στον χρόνο, παρουσιάζει, τουλάχιστον στη δυτική πλευρά, οδοντωτή χάραξη, η οποία τυπολογικά παραπέμπει στην

Ελληνιστική περίοδο (εικ. 15). Διατηρούνται επιπλέον τμήματα πύργων, κυρίως στα νότια. Καθώς οι έως τώρα ανασκαφές δεν έχουν οδηγήσει σε μια ασφαλή χρονολόγηση των οχυρωματικών καταλοίπων, δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα εάν η πρωιμότερη φάση τους συσχετίζεται όντως με την εγκατάσταση της πτολεμαϊκής φρουράς. Η υπόθεση αυτή παραμένει ωστόσο και η πιθανότερη²⁰. Ο περίβολος περιέκλειε ολόκληρη τη βόρεια πλαγιά του μεγάλου νότιου λόφου, μια έκταση δηλαδή λίγο μεγαλύτερη από 70 στρέμματα. Δεν φαίνεται όμως να περιέκλειε τον κυρίως αστικό πυρήνα, ο οποίος εκτεινόταν στις δύο ακροπόλεις και στο πλάτωμα ανάμεσά τους, όπου βρισκόταν πιθανότατα η Αγορά (εικ. 2). Εντός της οχυρωμένης έκτασης δεν έχουν βρεθεί κατάλοιπα που να μαρτυρούν σταθερή ανθρώπινη παρουσία. Επρόκειτο για ένα είδος εκτεταμένου καταφυγίου; Ή μήπως οι εγκαταστάσεις του στρατοπέδου ήταν τόσο εφήμερες που δεν άφησαν κανένα

18

19

ορατό ίχνος; Τουλάχιστον στην επιφάνεια, δεδομένου ότι στο σημείο αυτό δεν έχει γίνει ανασκαφή. Η μόνη κατασκευή που γνωρίζουμε είναι ένα τεράστιο κτήριο σχεδόν στην κορυφή του λόφου, η χρήση του οποίου είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Το μέγεθος, εξάλλου, της «μόνιμης» φρουράς που ήταν εγκατεστημένη εδώ και της οποίας βασική αποστολή υπήρξε αναμφίβολα η προστασία του στρατιωτικού λιμανιού της Ιτάνου παραμένει άγνωστο. Ανεξάρτητα πάντως από τον αριθμό τους, γνωρίζουμε πως, στις πόλεις όπου εγκαθίσταντο φρουρές, οι στρατιώτες ζούσαν μαζί με τους πολίτες²¹. Έτσι, γράφοντας στους κατοίκους των Σάρδεων, ο Αντίοχος Γ' διευκρινίζει πως, κατά την εγκατάστασή τους στα χειμερινά τους καταλύματα το 213 π.Χ., τα στρατεύματά του «καταλαμβάνουν το ένα τρίτο και όχι τα μισά από τα σπίτια της πόλης»²². Πρόκειται για μια κοινή πρακτική, που όμως στην περίπτωση των Λαγιδών κάνει μεγαλύτερη εντύπωση λόγω του μόνιμου χαρακτήρα

της επίταξης²³. Δεν θα πρέπει, επομένως, να παραγνωρίσουμε και τις οικονομικές συνέπειες που θα είχε η παρουσία των πτολεμαϊκών στρατευμάτων στην πόλη της Ιτάνου. Η τελευταία θα χρειάστηκε πιθανότατα να παραχωρήσει γη και ίσως και μέρος των εσόδων της στον βασιλιά, αναλαμβάνοντας επιπλέον και τμήμα των εξόδων για τη συντήρηση της φρουράς.

Η χωροταξική διάρθρωση της ελληνιστικής πόλης χαρακτηρίζεται, λοιπόν, από μια σχετική διχοτόμηση: καθορίζεται από τη μία πλευρά από την τοπική κοινωνία, που συνδέεται με την παλιά πόλη στις δύο ακρόπολεις και την έκταση ανάμεσά τους (μια διαμόρφωση που δεν είναι σπάνια στην Κρήτη) και από την άλλη πλευρά από την αιγυπτιακή φρουρά, η οποία σηματοδοτείται από την επιβλητική οχύρωση που κατασκευάστηκε απέναντι από την πόλη, διαφεντεύοντας την ίδια και πιθανόν και το λιμάνι της. Η διχοτόμηση αυτή αντικατοπτρίζεται και στα ιερά της πόλης²⁴.

Καθένα από τα δύο χαμηλά υψώματα που λειτούργησαν ως ακρόπολεις φιλοξένησε και από μία σημαντική για την πόλη λατρεία. Στη δυτική ακρόπολη (εικ. 1) λατρευόταν η Αθηνά Πολιάδα και στην ανατολική ο Πύθιος Απόλλωνας, το ιερό του οποίου, το *Πύθιον*, χρυσίμεινε και ως δημόσιο αρχείο, όπως ακριβώς συνέβαινε και στη Δρήρο και τη Γόρτυνα. Ανάμεσά τους, ο Αγοραίος Δίας επόπτευε την περιοχή της Αγοράς και τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα εντός της. Παράλληλα με αυτόν τον θρησκευτικό πυρήνα, ο οποίος συνδεόταν με την παλιά πόλη, ένας δεύτερος πυρήνας αναπτύχθηκε στα νότια, στην περιοχή όπου εγκαταστάθηκε η πτολεμαϊκή φρουρά ή αμέσως δίπλα. Κέντρο αυτού του δεύτερου πυρήνα υπήρξε το *Ασκληπιείο*, όπου επίσης ενίοτε φυλάσσονταν διατάγματα και μάλιστα συνήθως αντίγραφά τους, ώστε το περιεχόμενό τους να είναι δημόσια αναρτημένο και στις δύο πλευρές της πόλης. Καθώς η λατρεία του Ασκληπιού εισήχθη μεταγενέστερα, ο θεός αυτός θα πρέπει να θεωρούνταν «ξένος» σε σχέση με το παραδοσιακό κρητικό πάνθεον και έτσι θα ήταν ευκολότερο να συνδεθεί με τις αιγυπτιακές θεότητες, τις οποίες θα λάτρευαν οι στρατιώτες του Πτολεμαίου.

Παράλληλα, δεν αποκλείεται η αιγυπτιακή παρουσία να άφησε το αποτύπωμά της και στην παλιά πόλη. Κατά τη διάρκεια του 3ου αιώνα π.Χ. η κάτοψη της πόλης υφίσταται ορισμένες μεταβολές²⁵. Στην εποχή του πρώτου πτολεμαϊκού προτεκτοράτου θα μπορούσε ίσως να χρονολογηθεί και η ανακατασκευή του ανδρήρου της δυτικής ακρόπολης (εικ. 16). Το νέο εκτεταμένο άνδρηρο είναι πιθανό να κατασκευάστηκε προκειμένου να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες του *Αθηναίου*, το οποίο στέγαζε πλέον τη λατρεία διαφόρων θεοτήτων. Το ιερό της Πολιάδος υπήρξε, εξάλλου, χώρος ανάρτησης διαταγμάτων της πόλης της Ιτάνου, τα οποία σχετιζόνταν με την πτολεμαϊκή εξουσία. Δεν αποκλείεται, συνεπώς, από τον 3ο αιώνα π.Χ. η πτολεμαϊκή παρουσία να χρησιμοποιήθηκε και συμβολικά, προς ενίσχυση του κύρους του *Αθηναίου*.

Δεν θα πρέπει να παραγνωριστεί, επιπλέον, και ο ρόλος των φρουράρχων, των διοικητών δηλαδή της πτολεμαϊκής φρουράς, που, ως εκπρόσωποι της βασιλικής εξουσίας, υπήρξαν οι κύριοι διαμεσολαβητές μεταξύ του βασιλιά και της πόλης. Είτε με αφορμή συγκεκριμένες διαπραγματεύσεις, είτε στο πλαίσιο θρησκευτικών πρακτικών, ο φρούραρχος θα ασκούσε σημαντική επιρροή και, δοθείσης της ευκαιρίας, θα έβα-

20
Αεροφωτογραφία
του αστικού
κέντρου της
Ιτάνου.

ζε τη σφραγίδα της δικής του πολιτιστικής παράδοσης στην πόλη. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις η ανάμειξη του στις εσωτερικές υποθέσεις της Ιτάνου, αν και ανεπίσημη, να είχε άμεσες επιπτώσεις και στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου. Αναφέρουμε το παράδειγμα του Lucius, γιου του Gaius, ο οποίος, αναλαμβάνοντας το συγκεκριμένο αξίωμα επί βασιλείας Πτολεμαίου Δ' του Φιλοπάτορος και Αρσινόης, αφιέρωσε στο βασιλικό ζεύγος, μεταξύ 217 και 209 π.Χ., ένα νυμφαίο μαζί με τη δεξαμενή του. Το νυμφαίο αυτό είναι ιδιαίτερα πιθανό να βρισκόταν στη θέση της αψίδας της Βασιλικής Α της Ιτάνου (εικ. 4), πίσω από την οποία βρέθηκε, πράγματι, η δεξαμενή που θα τροφοδοτούσε την κρήνη. Το οικοδόμημα αυτό κοσμούσε τη δυτική πλαγιά της ανατολικής ακρόπολης, παρέχοντας θέα προς την Αγορά και όντας το ίδιο ορατό από την οχύρωση του νότιου λόφου.

Κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. οι κάτοικοι της Ιτάνου θα προσφύγουν για δεύτερη φορά στη βοήθεια των Πτολεμαίων. Φαίνεται πως στο μεταξύ η αιγυπτιακή φρουρά είτε είχε αποσυρθεί εντελώς είτε είχε συρρικνωθεί σημαντικά σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Επί βασιλείας του Πτολεμαίου ΣΤ' Φιλομήτορος, η Ίτανος θα επιζητήσει και πάλι την προστασία του βασιλιά της Αιγύπτου προκειμένου να διασφαλίσει την εδαφική ακεραιότητά της. Η δεύτερη όμως αιγυπτιακή παρουσία θα διαρκέσει πολύ λίγο, καθώς, κάτω από άγνωστες συνθήκες, θα λήξει με τον θάνατο του Πτολεμαίου ΣΤ', γύρω στο 145 π.Χ.

Τίθεται βεβαίως και το ερώτημα της επίδρασης που θα

άσκησε η παρουσία της πτολεμαϊκής φρουράς στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της Ιτάνου. Αν και τα υπάρχοντα δεδομένα δεν μας επιτρέπουν να απαντήσουμε με βεβαιότητα, ορισμένες ενδείξεις σχετικά με το θέμα αυτό μάς παρέχουν τα ευρήματα των ανασκαφών της εκτεταμένης βόρειας νεκρόπολης. Πιο συγκεκριμένα, στον χώρο του νεκροταφείου διαπιστώνεται μια βίαιη καταστροφή (σεισμός, λεηλασία της πόλης και των ταφικών της μνημείων;) που έλαβε αναμφίβολα χώρα μέσα στο α' μισό του 2ου αιώνα π.Χ. Τα παλαιότερα ταφικά μνημεία θα επαναχρησιμοποιηθούν στη συνέχεια, από τα μέσα του αιώνα και εξής, ίσως μετά την αποχώρηση των πτολεμαϊκών στρατευμάτων. Μόνο που κατά τη διάρκεια αυτής της νέας φάσης χρήσης του νεκροταφείου, οι ταφικές πρακτικές διακρίνονται από μια έντονη τάση επιστροφής στις τοπικές παραδόσεις. Ήδη από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. τα ταφικά σύνολα περιελάμβαναν συστηματικά ένα αρωματοδοχείο, έναν αμφορέα και ένα αγγείο πόσης (εικ. 17). Ενώ όμως μέχρι τον 2ο αιώνα π.Χ. τα αγγεία πόσης των τάφων αντανakλούν τις εξωγενείς επιρροές που έφταναν στην πόλη (εικ. 18), από την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο παρατηρείται μια επιστροφή στο κύπελλο, το παραδοσιακό κρητικό αγγείο πόσης (εικ. 19). Ένα αντίστοιχο φαινόμενο παρατηρείται συγχρόνως στο γλωσσικό επίπεδο, καθώς κατά την ίδια εποχή επανεμφανίζονται στις επιγραφές ιδιωματικές χρήσεις της γενικής που στο μεταξύ είχαν εκλείψει. Θα μπορούσε η έμφαση αυτή στην κρητική ταυτότητα να έχει προκύψει ως αντίδραση προς

τη συνύπαρξη με την πτολεμαϊκή φρουρά και την αυξημένη έκθεση που αυτή έφερε προς τον έξω κόσμο επί τρία τέταρτα του αιώνα;

Από την εποχή της ρωμαϊκής κατάκτησης του νησιού, η μικρή πόλη της Ιτάνου φαίνεται να εισέρχεται σε μια περίοδο σχετικής εσωστρέφειας. Γύρω στον 5ο αιώνα μ.Χ. η θέση φιλοξενεί τουλάχιστον δύο βασιλικές, περιτριγυρισμένες από

έναν μικρό οικισμό. Ο οικισμός αυτός θα υποφέρει έντονα από τους συνεχείς σεισμούς που θα πλήξουν το νησί κατά την ύστερη αρχαιότητα, ώσπου οι κάτοικοί του θα τον εγκαταλείψουν οριστικά και ο ίδιος θα πάρει πλέον το χαρακτηριστικό όνομα «Ερμηούπολη»²⁶.

Σημειώσεις

- 1 *Inscriptiones Creticae* III.iv. πίν. XXIII 3–4, Τσιποπούλου 2005, σ. 225, αρ. 5.
- 2 Βλ. Reinach 1911.
- 3 Gallet de Santerre 1951, Gallet de Santerre κ.ά. 1951, Deshayes 1951.
- 4 Βλ. κυρίως *Bulletin de Correspondance Hellénique* 1995, σ. 713–736· 1996, σ. 941–952· 1997, σ. 809–824· 1998, σ. 585–602· 1999, σ. 517–532· 2000, σ. 547–559· 2001, σ. 637–644· 2002, σ. 577–582· 2003, σ. 546–553· 2004–2005, σ. 988–1005. Viviers 2006, Schnapp–Gourbeillon κ.ά. 2009.
- 5 Βλ. κυρίως Tsingarida / Viviers 2014 και 2019.
- 6 Deshayes 1951, σ. 201, 204–205, εικ. 2, 5.
- 7 Βλ. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 2004–2005, σ. 993–999, Tsingarida / Viviers 2019.
- 8 *SEG* 35, αρ. 991, Van Effenterre / Van Effenterre 1985, *Nomima* I.12, Chadwick 1987, Gagarin / Perlman 2016, σ. 486–492.
- 9 Βλ. Viviers 1994, σ. 252.
- 10 Schnapp–Gourbeillon κ.ά. 2009, σ. 217–218.
- 11 Βλ. Sackett / Popham / Warren 1965, σ. 269, Nowicki 2000, σ. 51–52, Τσιποπούλου 2005, σ. 231.
- 12 Βλ. Tsingarida / Viviers 2014, σ. 167.
- 13 Βλ. κυρίως Nowicki 2000 και 2011.
- 14 Βλ. Τσιποπούλου 2005, σ. 538.
- 15 Βλ. π.χ. Coldstream 1984, σ. 123, εικ. 1.2.
- 16 Βλ. Shaw / Shaw 2000, σ. 302–312 (P. Bikai για τη φοινικική κεραμική), σ. 711–713 (J. Shaw για το θρησκευτικό στοιχείο), Shaw / Shaw 2006, σ. 46.
- 17 Στέφανος Βυζάντιος, *Λ. «Ίτανος»*.
- 18 Βλ. κυρίως Tsingarida / Viviers 2019.
- 19 Βλ. *Inscriptiones Creticae* III. iv.7 και 8. Για την ιστορία της Ιτάνου κατά την Ελληνιστική περίοδο, βλ. Viviers 2011.
- 20 Για την οχύρωση της Ιτάνου, βλ. πιο πρόσφατα Coutsinas 2013, σ. 175–185.
- 21 Βλ. Ma 2002, σ. 118–119.
- 22 Gauthier 1988, αρ. 3.
- 23 Préaux 1939, σ. 390. Βλ. επίσης *P. Cair.Zen.* I 59341 (b–c).
- 24 Viviers 2011, σ. 54–58.
- 25 Βλ. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 123/2 (1999), σ. 519–524.
- 26 Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά τη Βασιλική Σαρπαντινή (FNRS/ULB) για τη συνεργασία της και τη μετάφραση αυτού του άρθρου.

Βιβλιογραφία

- Chadwick 1987: Chadwick J., «Some observations on two new inscriptions from Lyktos», στο Α. Καστρινάκη / Γ. Ορφανού / Ν. Γιανναδάκης (επιμ.), *Ειλαπίνη. Τόμος μνημικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, Ηράκλειο 1987, σ. 329–334.
- Coldstream 1984: Coldstream J. N., «Cypriaca and Cretocypriaca from the Northern Cemetery of Knossos», *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* (1984), σ. 122–137.
- Coutsinas 2013: Coutsinas N., *Défenses crétoises. Fortifications urbaines et défense du territoire en Crète aux époques classique et hellénistique*, Paris 2013.
- Deshayes 1951: Deshayes J., «Tessons géométriques et archaïques d'Itanos (Crète)», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 75 (1951), σ. 201–209.
- Gallet de Santerre 1951: Gallet de Santerre H., «Recherches archéologiques dans la région d'Itanos», *Revue Archéologique* 38 (1951), σ. 134–146.
- Gallet de Santerre κ.ά. 1951: Gallet de Santerre H. / Deshayes A. / Deshayes J., «Itanos et environs (Crète orientale)», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 75 (1951), σ. 190–198.
- Gagarin / Perlman 2016: Gagarin M. / Perlman P., *The Laws of Ancient Crete c.650–400 BCE*, Oxford 2016.
- Gauthier 1988: Gauthier Ph., *Nouvelles inscriptions de Sardes*, Genève 1988.
- Ma 2002: Ma J., «"Oversexed, overpaid and over here": a response to Angelos Chaniotis», στο Α. Chaniotis / P. Ducrey (επιμ.), *Army and Power in the Ancient World*, Stuttgart 2002, σ. 115–122.
- Nomima: Van Effenterre H. / Ruzé Fr., *Nomima. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec*, 2 τόμ., Paris 1994–1995.
- Nowicki 2000: Nowicki K., *Defensible sites in Crete ca. 1200–800 B.C.: LM IIIB/ IIIC, through Early Geometric (Aegaeum, 21)*, Liège 2000.
- Nowicki 2011: Nowicki K., «When the house becomes a fortress», στο K.T. Glowacki / N. Vogetikoff–Brogan (επιμ.), *Stega: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete* (Hesperia Suppl., 44), 2011, σ. 349–366.
- Préaux 1939: C. Préaux, *L'économie royale des Lagides*, Bruxelles 1939.
- Reinach 1911: Reinach A.J., «Inscriptions d'Itanos», *Revue des Études Grecques* 24 (1911), σ. 377–425.
- Sackett / Popham / Warren 1965: Sackett L. H. / Popham M. R. / Warren P., «Excavations at Palaikastro VI», *Annual of the British School at Athens* 60 (1965), σ. 248–315.
- Schnapp–Gourbeillon κ.ά. 2009: Schnapp–Gourbeillon A. / Tsigonaki Chr. / Duploux A. / Schnapp A. / Viviers D., «Recherches archéologiques à Itanos (Crète orientale)», *Revue archéologique* (2009), σ. 208–219.
- Shaw / Shaw 2000: Shaw J.W. / Shaw M.C. (επιμ.), *Kommos IV: The Greek Sanctuary*, μέρος 1, Princeton 2000.
- Shaw / Shaw 2006: Shaw J.W. / Shaw M.C. (επιμ.), *Kommos V: The Monumental Minoan Buildings at Kommos*, Princeton 2006.
- Tsingarida / Viviers 2014: Tsingarida A. / Viviers D., «Facing the Sea: Cretan Identity in a Harbour-city Context. Some Remarks on the Early Development of Itanos», στο Fl. Gaignerot–Driessen / J. Driessen (επιμ.), *Cretan Cities: Formation and Transformation (Aegis, 7)*, Louvain-la-Neuve 2014, σ. 165–182.
- Tsingarida / Viviers 2019: Tsingarida A. / Viviers D., «No more Gap, but New Social Practices: Evidence for Collective Funerary Rituals in Itanos during the 6th and 5th centuries BC», στο I.S. Lemos / A. Tsingarida (επιμ.), *Beyond the Polis. Rituals, Rites and Cults in Early and Archaic Greece (12th–6th centuries BC.)*, (Études d'archéologie, 15), Bruxelles 2019, σ. 213–246.
- Τσιποπούλου 2005: Τσιποπούλου Μ., *Η ανατολική Κρήτη στην πρώτη εποχή του σιδήρου*, Ηράκλειο 2005.
- Van Effenterre / Van Effenterre 1985: Van Effenterre M. / Van Effenterre H., «Nouvelles lois archaïques de Lyttos», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 109 (1985), σ. 157–188.
- Viviers 1994: Viviers D., «La cité de Dattalla et l'expansion territoriale de Lyktos en Crète centrale», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 118 (1994), σ. 229–259.
- Viviers 2006: Viviers D., «Itanos. Archéologie d'une cité crétoise», στο *L'archéologie à l'Université libre de Bruxelles. Matériaux pour une histoire des milieux et des pratiques humaines* (Études d'archéologie, 1), Bruxelles 2006, σ. 97–108.
- Viviers 2011: Viviers D., «Une cité crétoise à l'épreuve d'une garnison lagide: l'exemple d'Itanos», στο J. Chr. Couvenhes / S. Crouzet / S. Péré–Nogues (επιμ.), *Pratiques et identités culturelles des armées hellénistiques du monde méditerranéen* (Hellenistic Warfare, 3), Bordeaux 2011, σ. 35–64.